

HRVATSKA GLAGOLJSKA KNJIŽEVNOST KAO KULTURNI POSREDNIK IZMEĐU EVROPSKOG ZAPADA I ISTOČNIH SLAVENA

Sante GRACIOTTI, Milano

Jedan od kulturnih aspekata koji se najviše doimlju proučavatelja hrvatske glagoljske književnosti¹ jest njezin položaj na razmeđu Istoka i evropskog Zapada. Ta književnost sinkretizira kulturne proizvode oba područja ponajprije za svoju unutarnju potrošnju; no ona ih također prerađuje i prenosi u vanjski svijet i tako postaje most na relaciji istok—zapad Evrope. Uzmemo li kao polazište tu spoznaju, priznat ćemo bez poteškoća toj književnosti, koja je bez sumnje siromašna, ali više od svega slabo poznata, vrijednost u funkciji što ju je vršila kao kulturni posrednik između latinskoga i pravoslavnog svijeta, i s druge strane u poruci evropskog jedinstva, književnoga i vjerskog, koje ona izvodi iz ćirilometodske tradicije i idealno namire svojem i našem vremenu. Govorit ćemo pojedinačno o književnosti liturgijskoj i neliturgijskoj.

I

U liturgijskoj književnosti² glagoljaši su ostali vjerni onomu što je vjerojatno predstavljalo definitivnu ćirilo-metodsku formulu: slavenskom jeziku i rimskom obredu. Prirodno, ovdje prvenstveno mi-

¹ Hrvatska glagoljska književnost — u značenju koje toj riječi daju Jagić, Vodnik, Milčetić i Štefanić, njezini najvrjedniji poznavaoči — obuhvaća sve literarno vrijedne spise napisane glagoljicom na jeziku crkvenoslavenskom hrvatske redakcije ili na hrvatskom jeziku. Tako se pojednostavnjuju kompleksne pojave, no to nije na štetu bitnog značenja same stvari. Isp. V. Jagić, Hrvatska glagoljska književnost, u B. Vodnik, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb 1913; B. Vodnik, Pregled hrvatsko-srpske književnosti u ogleđima, Zagreb 1920; I. Milčetić, Hrvatska glagoljska bibliografija, I dio: Opisi rukopisa, »Starine« XXXIII, Zagreb 1911; Vj. Štefanić, Glagoljski rukopisi otoka Krka, Zagreb 1960.

² U ovom dijelu našeg razlaganja slijedit ćemo, djelimično sintetizirajući a djelimično proširujući, trag našeg članka: »Un episodio dell'incontro tra

slim na misnu liturgiju i na konačni stav Solunske braće u odnosu na nju. Tu je još od nezaobilaznog značenja otkriće, koje je evidentirao Mohlberg³: da Kijevski listići imaju svoj uzorak u rimskoj liturgiji, odnosno, još određenije, u Gregorijanskom sakramentaru. Svi najznačajniji suvremeni učenjaci koji su se bavili proučavanjem izvora Kijevskih listića⁴ slažu se u tom da Kijevski listići predstavljaju najstarije svjedočanstvo ćirilometodske misne liturgije, i da su bili napisani na jednom zapadnom slavenskom području, odnosno u Velikoj Moravskoj, u što uvjeravaju moravizmi u leksiku i glasovima. Od manjeg je značenja za ovo naše izlaganje da odredimo, jesu li Kijevski listići samo dio, »pars variabilis« (Vajs), ćirilometodskog sakramentara,⁵ ili njegov dodatak (Vašica)⁶ odnosno njegov izvadak, kao »libellus missae« (Pokorný)⁷, i da li ćirilometodska liturgija proistječe izravno iz latinske liturgije svetog Grgura, ili iz grčke liturgije svetog Petra, koja je prijevod prve.

Rezultati Vašičinih istraživanja o slavenskoj liturgiji svetog Petra znače u svakom slučaju dragocjen prinos za rasvjetljavanje rimskog obreda na Istoku i utjecaja što ga je on izvršio na slavensku liturgiju. Bilo da su Solunska braća u Solunu prevela na slavenski jezik grčku liturgiju svetog Petra, bilo da su u Moravskoj ili u Rimu preveli na slavenski latinsku liturgiju svetog Grgura, mislim da je izvan svake sumnje da je na njihov izbor najviše utjecala liturgijska forma rimsko-grčka (to jest: rimski obred, grčki jezik) liturgije svetog

Oriente e Occidente: la letteratura e il rito glagolitico croato, Geschichte der Ost- und Westkirche in ihren wechselseitigen Beziehungen, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968, str. 67—73.

³ C. Mohlberg, Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI—VII (»Atti della Pont. Acc. Rom. di Archeologia, Memorie«, vol. II, Roma 1928), str. 207—320.

⁴ Koristan izvještaj o takvim studijama može se naći u S. Smržík, The Glagolitic of Roman-Slavonic Liturgy, Cleveland-Rome 1959; za posljednja dostignuća isp. stranice-uzorno jednostavne — J. Vašice, Literární památky epochy velkomoravské, Praha 1966, str. 33—47.

⁵ Isp. J. Vajs, Indoles liturgiae slavicae. Cuius ritus fuerit liturgia slavica a SS. Constantino-Cyrillo et Methodio introducta, orientalisne an occidentalis?, Acta VII Conventus Velehradensis anno 1936, Olomucii 1937, str. 75—82, ali isp. istog autora i: Liturgia Sancti Petri slavica, Acta Academiae Velehradensis, XIX/1948, str. 110—115.

⁶ J. Vašica, Slovanská liturgie sv. Petra, Byzantinoslavica, VIII/1939—1946, str. 1—54, passim; Idem, Slovanská liturgie nově osvětlena Kyjevskými listy, Slovo a slovesnost, VI/1940, str. 65—77.

⁷ L. Pokorný, Liturgie pěje slovansky, Soluňští bratři, II, Praha 1963, str. 158—191; Idem, Die slavische Cyrillo-Methodianische Liturgie, SS Cyrilus et Methodius. Leben und Wirken, Praha 1963, str. 118—126, citiran od J. Vašica (Literární památky..., cit., str. 43), koji prihvaća ideju »libellusa«, koju je Pokorný iznio.

Petra. Ona je morala niknuti u Istočnom Iliriku, koji je tamo od Konstantinovih vremena bio podložan zapadnom patrijarkatu, dakle navlastito u Solunu, glavnom gradu Istočnog Ilirika, gdje se rodiše Ćiril i Metodije i odakle pođoše na svoju moravsku misiju. Stari kodeksi liturgije svetoga Petra, na grčkom, gruzijskom i slavenskom pokazuju kako je, usprkos dekretu Lava Izaurijskog (732), koji je izuzimao Istočni Ilirik od rimske jurisdikcije, zapadni obred mogao ondje ustrajati sve do vremena Ćirila i Metodija, pa i poslije.

Tako nam već i samo rođenje svete Braće u Solunu daje providnosnu indicaciju i navještaj univerzalističkog duha koji karakterizira njihovo djelo. Solun, grad grčke kulture, bizantski po državnoj jurisdikciji, rimski s obzirom na crkvenu jurisdikciju, slavenski po okolici, bijaše na točki gdje su se susrele različite civilizacije koje su težile za saživljavanjem, pa čak i za tim da se preliju u jednu novu sintezu. Ćiril i Metodije ostvaruju povijesni zadatak: Grci-Bizantinci — možda po rođenju, a svakako po kulturnoj i crkvenoj provenijenciji — postaju Slaveni jezikom i osjećajem i, napokon, Rimljani s obzirom na obred i crkvenu poslušnost. Baština Soluna, kao idealnog mosta između Istoka i Zapada, evo se — u evropskim razmjerima — nanovo rađa zahvaljujući specifičnom položaju što ga slavenskim narodima namriješe dvojica Solunske braće: Slaveni postadoše treći svijet, između Bizanta i Rima, u kojem će obje kulturne komponente stare Evrope — bizantska i rimska — slaviti slavlje ponovno uspostavljenog jedinstva.

Slavensko-rimska liturgija, baštinica grčko-rimske solunske liturgije i, prema tome, tumač jednog sna o jedinstvu, ostaje kroz stoljeća u glagoljsko-hrvatskom obredu sve do naših dana svjedokom ćirilo-metodske poruke. U toj liturgiji, osim liturgijske formule, upućuje nas k počecima slavenske kulture također upotrebljavani grafički sistem: glagoljica. Ćirilo-metodsko porijeklo liturgije hrvatskih glagoljaša sugeriraju nam, između ostaloga, i Bečki listići, koji sadržavaju elemente jednog starog sakramentara zapadnog obreda,⁸ i

⁸ Bečki listići potječu iz jednog starog sakramentara zapadnog obreda, sličnog onome koji je predstavljen Kijevskim listićima, napisanog između kraja XI i početka XII stoljeća. Njihove grafičke i fonetičke osobine navele su Jagića da ih smatra najstarijim spomenikom hrvatsko-glagoljske književnosti (isp.: *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente, Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss., Phil. -Hist. Klase, Bd. XXXVIII, Wien 1890, str. 31—32; Glagoličeskoe pis'mo, St. - Peterburg 1911, str. 137—139*). Prema tome oni za Miloša Weingarta predstavljaju *trait-d'union* između najstarije glagoljske književnosti (one za koju je Jagić govorio da je »panonsko-makedonskog« porijekla) i kasnije hrvatsko-glagoljske književnosti, i u isto doba svjedoče da je već u

arhaizmi i grecizmi, na koje su Vajs⁹ odnosno Vašica¹⁰ upozorili u kanonu (zapadnog obreda) hrvatsko-glagoljskog misala.

S druge strane poznato nam je iz povijesti da je već godine 925, to će reći upravo četrdeset godina poslije smrti Metodijeve, običaj da se misa služi slavenski bio tako proširen u hrvatskoj Dalmaciji, da izaziva poznate zabrane od strane Rima i splitske metropolije.¹¹ Uzevši u obzir razmjere tog fenomena — svega četrdeset godina poslije Metodijeve smrti — iako nam nedostaju izravni dokumenti, možemo biti sigurni da je hrvatska glagoljska liturgija djelo samog Metodija ili njegovih neposrednih učenika.

Činjenica je da se slavenska liturgija u Hrvatskoj povezuje sa Solunskom braćom, i za to postoje opetovana svjedočanstva u najstarijoj latinskoj historiografiji Dalmacije. Mislim ponajprije na Tomu Arhiđakona koji, pošto je naveo u *Historia salonitana* odluke III splitskog sabora (1060) protiv celebriranja liturgije na slavenskom jeziku,¹² donosi također motive, odnosno razlog koji je potakao sinodske Oce na takvu zabranu: »Dicebant enim *gothicas litteras* a quodam Methodio haeretico fuisse repertas, qui multa contra catholicae fidei normam in eadem slavonica lingua mentiendo conscripsit, quam ob rem divino iudicio repentina dicitur morte fuisse damnatus« (ib). Ne zanima nas toliko bajka o heretičkom Metodiju, koga je zadesila ruka božje pravde, koliko odnos između Metodija i hrvatske

XI—XII stolj. na hrvatskom području postojala liturgija na slavenskom jeziku, i to rimskog obreda (M. Weingart, *Hlaholské listy Vídeňské, k dějinám staroslověnského missálu*, Praha 1938, poseban otisak iz: *Časopis pro Moderní Filologii*, XXIV, str. 4). Ovo gledište prihvaćaju J. Vajs (*Rukověť hlaholské paleografie*, Praha 1932, str. 138—139; Najstariji hrvatskoglagoljski misal, Zagreb 1948, str. 3—5, gdje je dan pregled prethodne naučne literature) i J. Vašica, koji Bečkim listićima pripisuje isti karakter (»libellus missae«), koji imaju i Kijeovski listići (*Literární památky... cit.*, str. 44).

⁹ Isp. *Kánon charvátsko-hlaholského vatikánského misálu Illir. 4*, *Časopis pro Moderní Filologii*, XXV/1939, str. 113—134; *Mešní řád charvátsko-hlaholského vatikánského misálu Illir. 4* a jeho poměr k moravsko-panonskému sakramentaři stol. IX, *Acta Academiae Velehradensis*, XV, 2/1939, str. 89—141; Najstariji hrvatskoglagoljski misal, *cit.*, str. 102—105.

¹⁰ Na mjestima, citiranim u bilješci 6; isp. također: *Literární památky... cit.*, str. 38 i sl.

¹¹ Govorim o pismima pape Ivana X. splitskom nadbiskupu Ivanu III. i kralju Tomislavu, i o X. kanonu Splitskog sabora iz g. 925, u kojima se ponovno zabranjuje slavenska liturgija i kler slavenskog obreda. Isp. D. Farlati, *Illyricum sacrum*, III, Venetiis 1765, str. 93, 94, 97, citiranog u I. Prodan, *Borba za glagolicu*, I, *Poviest glagolice i nje izvori*, Zadar 1900, *Prilog B*, str. 91—95.

¹² »... ut nullus de caetero in lingua slavonica praesumeret divina mysteria celebrare, nisi tantum in latina et graeca, nec aliquis ejusdem linguae promoveretur ad sacros ordines«, citirano u I. Prodan, o. c., *Prilog B*, str. 109.

glagoljske liturgije, o kojem govori Toma Arhiđakon. To je pak već bilo naviješteno u knjižici: *De conversione Bagoariorum et Carantanorum* (870), gdje se navodi upravo hrvatsko porijeklo Metodijevo: »Post hunc (biskup Osvald), interiecto aliquo tempore super uenit quidam *Sclauus ab Hystrie et Dalmatie partibus* nomine Methodius, qui ad inuenit *Sclauicas literas et Slauice celebrauit diuinum officium et uilescere fecit Latinum; tandem fugatus a Karentanis partibus intrauit Morauiam, ibique quiescit*«. ¹³ Jasno je da je ta svijest o srodstvu između hrvatske crkvenoslavenske književnosti i Solunske braće najviše živjela u Hrvata koji su — za razliku od svojih protivnika — od nje učinili motiv ponosa i hvastanja. S vremenom se došlo do toga da su se književnost i obred utemeljeni od Konstantina kroatizirali, kako svjedoči Ljetopis Dukljaninov koji je dopro do nas u iskvarenom rukopisnom tekstu Kaletića-Papalića: »I tako sveti muž Kostanc (Konstantin-Ćiril) naredi popove i knjigu hrvacku, i stumači iz grčkoga hrvacku i na knjigu hrvacku istumači evanjelja i sve pistule crikvene, i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem, i naredi misu, i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu«. ¹⁴

Povlastica neprekidne glagoljske liturgije od Ćirila i Metodija mogla je Hrvatima biti s pravom razlog da to slave: jer s jedne se strane na Zapadu zameo svaki trag te liturgije, a s druge strane Istočni Slaveni ostadoše usidreni u bizantskom obredu. To više što je hrvatski kler — neodvojivo vezan uz ideale slavenstva i katolicizma — slavio pobjedu glagolizma poslije višestoljetne žilave borbe.

Zbog tog razloga rješenje hrvatsko-glagoljske liturgije-mosta postavljalo se i u idućim stoljećima, pa i izvan Hrvatske, kao čvrsta točka susreta između Istoka i Zapada. Godine 1346. češki kralj Karlo IV dobio je dopuštenje od pape Klementa VI, da u Pragu ustanovi

¹³ Cit. u o. c., Prilog B, str. 81.

¹⁴ Ljetopis popa Dukljanina, ed. I. Črnčić, Kraljevica 1874, str. 12. naveden od I. Prodana, o. c., Prilog D, str. 6. Isp. i V. Jagić, Hrvatsko-glagoljska književnost, u B. Vodnik, Povijest hrvatske književnosti, I, Zagreb 1913, str. 16 i M. Murko, Geschichte der älteren südslawischen Litteraturen, Leipzig 1908, str. 107. Važno je istaći, kao potvrdu naše teze, da u latinskom tekstu Ljetopisa popa Dukljanina pridjevu »hrvatski« u hrvatskom tekstu odgovara uvijek »sclavonicus«: »Itaque Constantinus, vir sanctissimus, ordinavit presbyteros et litteram lingua sclavonica componens, commutavit evangelium Christi atque Psalterium et omnes divinos libros veteris et novi testamenti de graeca litera in sclavonicam, nec non et missam eis ordinans more Graecorum, confirmavit eos in fide Christi« (Ljetopis popa Dukljanina, u red. F. Šišića, Beograd-Zagreb 1928, str. 301).

samostan rimsko-slavenskog obreda. Već iduće godine redovnici glagoljaši ostvaruju njegov plan osnivajući samostan Emaus. Kasnije je jedan ogranak samostana Emaus, ne doduše mnogo vremena, bio u samostanu u Kleparzu blizu Krakova, kamo su redovnike glagoljaše pozvali Władysław Jagiełło i Jadwiga. Po izričitoj volji Karla IV to je djelovanje trebalo služiti ponovnom uspostavljanju kontakata s pravoslavnim Slavenima.¹⁵ U konačnici taj eksperiment nije uspio zbog više razloga, između ostalog zbog toga što su hrvatski benediktinci-glagoljaši bili nesposobni da se takmiče sa sjajnom kulturom i živahnom književnošću na narodnom jeziku koja je cvala u Češkoj (isp. misao Klareta), premda se utjecaji glagolizma nalaze čak i u pravopisnoj reformi Jana Husa (isp. uvođenje dijakritičkih znakova i mnemotehničke kompozicije azbuke). Ipak zahvaljujući hrvatskim glagoljašima, slavenski Zapad otkriva ponovno liturgiju Ćirila i Metodija i oživljuje davni san o kršćanskom susretu svih Slavena, san koji su zasanjala Solunska braća. Uostalom, u doba protureformacije, odnosno katoličke obnove, sam je Rim promicao glagoljicu kao sredstvo za ponovno sjedinjenje pravoslavnih Slavena s katoličkom Crkvom.¹⁶ Misali, brevijari, rituali tiskali su se prvenstveno za glagoljaše, ali, po nakani Crkve, također za pravoslavne Slavene; sa druge strane se i u tiskanju paraliturgijskih, didaktičkih, hagiografskih i odgojnih knjiga na hrvatskom narodnom jeziku nastojao stvoriti jedan tip narodnog jezika, pristupačan svima balkanskim Slavenima.¹⁷ Iako je u tom katolička Crkva vodila prozelitsku politiku, hrvatski su je glagoljaši prihvaćali kao motiv za oživljavanje panslavističkih osjećaja. Iz redova kongregacije De propaganda fide izišao je i Juraj Križanić, hrvatski utopist, koji je sanjao o ujedinjenju svih Slavena pod vodstvom ruskog cara i rimskog pape. Suradnici Propagande Levaković, Paštrić i Karaman — sedamnaesto

¹⁵ Isp. S. Graciotti, *Filologia slava e unità slava*, *Annuario dell'Università cattolica del S. Cuore*, Milano 1965, str. 294—295.

¹⁶ Isp. E. Fermentžin, *Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620—1648*, *Starine JAZU*, XXIV/1891, str. 1—40; M. Murko, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*, Prag-Heidelberg 1927, str. 107 sl. i drugdje passim; J. Radonić, *Štamparije i škole rimske kurije*, Beograd 1949.

¹⁷ Isp. S. Graciotti, *Il problema della lingua letteraria nell'antica letteratura croata*, *Ricerche slavistiche*, XV/1967, str. 128 sl., 140 sl. Naročito je zanimljiva dokumentacija u J. Jurić, *Pokušaj »Zbora za širenje vjere« god. 1627. da kod Južnih Slavena uvede zajedničko pismo*, *Croatia sacra*, IV/1934, str. 143—174.

i osamnaesto stoljeće — sve više rusificiraju jezik hrvatskih glagoljskih liturgijskih tekstova. Pri tom ih vode i »puristička« (sic!) nastojanja i težnje oko vjerskoga jedinstva. U drugoj polovici osamnaestog stoljeća ekstremni branitelji glagoljice su panslavenski supranacionalisti zadarskog kruga (Karaman, Sović, G. D. Stratico), koji su željeli, posredstvom stare slavenske »koinè«, restaurirati duhovno jedinstvo svih Slavena.¹⁸ I treba da kažemo kako postoji velika razlika između tih ljudi i onih koji, u isto doba, djeluju u Srbiji i brane staroslavenski, vođeni patriotsko-konfesionalnim motivima. U panslavizmu, kao i u panilirizmu Hrvata onoga doba, bili oni glagoljaši ili ne, još uvijek je očit trag kulturnog univerzalizma ćirilometodskog porijekla.

II

Prelazimo sada na drugi dio našega izlaganja pa ćemo govoriti o hrvatskoj glagoljskoj književnosti neliturgijskog smjera i o njezinoj posredničkoj funkciji na kulturnom polju. Hrvatsku glagoljsku književnost, od njezina preporoda u 13. st. do njezina opadanja u 16. stoljeću, Ivšić dijeli na tri glavna odsjeka: djela koja proizlaze iz staroslavenskih izvora grčko-bizantskih, djela koja proizlaze iz latinsko-talijanskih vrela, i, napokon, djela prevedena sa češkog.¹⁹

Refleksni karakter te književnosti ne bi se mogao izraziti označiti. Ipak, usprkos prividnostima, hrvatska glagoljska književnost nije bila sterilna, premda nije bila ni stvaralačka u pravom smislu: ona znači jednu neizostavljivu fazu u razvoju hrvatskog jezika i hrvatske književnosti i dragocjenu vezu između evropskog Zapada i istočnih slavenskih naroda. U vezi s ovim posljednjim moramo zabilježiti da migraciona struja, koja glagoljskim teritorijem prolazi sa Zapada prema Istoku, sadrži, odnosno prenosi, djela i religioznog i profanog sadržaja. Najzanimljiviji literarni fenomen kulturnog posredništva što ga je izvršila glagoljska književnost na kojem bih se htio zadržati — ostavljajući po strani djela religioznog karaktera kao što su viđenja, apokrifi itd. — jesu srednjovjekovni zapadnoevropski

¹⁸ Da bi se dobila cjelokupna predodžba o ljudima zadarskog kruga, slobodan sam citirati svoju radnju: *Il problema della lingua... cit.*, str. 149—161 zajedno s mojom prethodnom raspravom: *Il problema della lingua letteraria croata e la polemica tra Karaman e Rosa, Ricerche slavistiche*, XIII/1965, str. 135—162.

¹⁹ St. Ivšić, *Sredovječna hrvatska glagoljska književnost*, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, str. 132—142.

romani preneseni na slavenski Istok. Taj je fenomen važan i značajan, jer se odnosi na laičku literaturu, na ideale feudalnog i viteškog svijeta zapadne Evrope. To prenošenje uglavnom obuhvaća dvije vrste romana: pseudohistorijske koji se na Zapadu okupljaju pod nazivom »matière de Rome«, i viteške, u kojima je sabrana baština ciklusa o Karlu i Artu. »De France, de Bretagne et de Rome la grant, Ne sont que trois matières a nul homme entendant« (Jean Bodel, XIII stoljeće): sve tri spomenute »matières« ulaze u slavenske zemlje kroz književnost dalmatinske obale, noseći onamo poruku latinske i feudalne Evrope. Premda na tom putu s velikom vjerojatnošću treba razlikovati dvije sukcesivne faze — prvu, stariju, klasičkog sadržaja, kada putuju pseudopovijesni romani; drugu, noviju, viteškog sadržaja, kada se prenose romani epsko-pustolovni — ipak obje faze pripadaju jednom povijesnom razdoblju koje je prilično određeno i s obzirom na kronologiju, i s obzirom na kulturno obilježje. To razdoblje pada u ono doba, kada zapadni svijet poduzima živu aktivnost u Bizantu i slavenskim zemljama (Grčka, Bugarska, Srbija, Bosna, Dalmatinska obala), od vremena franačko-latinskog osvajanja Carigrada do njegova pada u ruke Turaka, aktivnost u koju se uklapa, prelazeći rečene kronološke granice, utjecaj Venecije na njezine mediteranske posjede, specijalno one na Jadranu. Odnos Venecija-Dalmacija na kraju postaje ključna točka na prijenosniku koji povezuje srce Evrope s krajnim ograncima pravoslavnih Slavena.

Započnimo s *Pričom o Troji*, koje ima i na bizantskom i na latinskom području. Na latinskom zapadu ona kruži u neodređenom broju redakcija u koje kao komponente ulaze različita djela, od kasne klasičke do početka narodnih jezika: prije svega *Ephemeris belli troiani* Pseudo-Diktisa Kretskoga i *De excidio Troiae historia* Pseudo-Daresa Frigijskoga, obojice koji su, navodno, bili očevici pada Troje; zatim *Estoire de Troie* od Benoît de Saint-Maure (1165) i *Historia destructionis Troiae* (1287) od Guida delle Colonne, koji prerađuju staru građu prema mjerilima kurtuaznog zapadnog svijeta: kao što su čast, feudalna služba gospodaru, kult žene.

Na slavenskom području, gdje se češka redakcija Trojanske kronike oslanja na *Historiju* Guida delle Colonne, nije međutim moguće indicirati ni jedan konkretan uzorak za južnoslavensku *Priču o Troji* onakvu, kakva je sadržana u prijevodima, međusobno srodnim, hrvatskom (tekstovi iz XIV—XV st.), srpskom (tekst iz XV—XVI st.) i bugarskom (uključenom u Manasijinoj kronici iz XIV st.).

Ipak, usprkos novijim pokušajima Ringheima i Hadrovicsa²⁰ koji jednako zaslužuju veliku pažnju prije svega u pojedinostima svoga izlaganja, do danas ostaje nenadmašen stav tradicionalne kritike koju još uvijek predstavljaju Vostokov, Veselovski, Pypin, Jagić, Conev, Sobolevski, Mazon, Hamm, koja južnoslavensku *Priču o Troji* izvodi iz latinskoga ili romanskog originala. U prilog tome pomislimo samo na vlastita imena koja u južnoslavenskim redakcijama čuvaju ne-taknut latinski oblik: Acileš, Brižeida, Venuš, Aiakš, Elena, Jupiter, Menelauš, Pariž ili Fariž, Urikšeš, Diškurdija²¹ itd., i pomislimo na unošenje odlomaka XIII poglavlja Ovidijevih *Metamorfoza* na istom mjestu u svim južnoslavenskim recenzijama Priče. Isto tako, pomislimo na termine («dvorba», »gospožda») i na epizode koje možemo razumjeti jedino u odnosu na dvorski i viteški Zapad. Sada: da li je glagoljsko područje, odnosno srednjo-sjeverna Dalmacija, bilo kolijevka južnoslavenske *Priče o Troji*? Veselovski²² je to tvrdio na temelju fonetskog tretiranja latinskih imena u romanu, koje je identično s romanskim imenima slavenskog *Tristana* i slavenskog *Bova*, gdje je između ostalog evidentna palatalizacija sibilanata, značajna za mletačke (venetske) govore. Tvđenje Veselovskoga dobiva na vrijednosti time što teži da jednu cijelu grupu južnoslavenskih romana, pseudohistorijskih ili viteških — kao što su *Trojanska priča*, *Alek-*

²⁰ A. Ringheim (Eine altserbische Trojasage, Publications de l'Institut Slave d'Upsal IV, Prague-Upsal 1951) založio se da dokaže da srpska Trojanska priča ovisi o jednoj grčkoj redakciji, dok L. Hadrovics (Der südslawische Trojaroman und seine ungarische Vorlage, Studia slavica, I, Budapest 1955, str. 49—135) tvrdi da roman potječe iz jednog mađarskog predloška. Kritika je uglavnom odbacila tvrdnje ovih dvaju znanstvenika: isp. recenzije što su o radnji A. Ringheima napisali J. Hamm, Slovo, 2, 1953, str. 50—56 i I. Dužev (Едно изследоване върху Троянската притча, Известия на Инст. за бълг. литература, II, 1954, str. 271—275); a za Hadrovicsa A. Vaillant (Revue des études slaves, XXXIII, 1956, str. 335—336), A. Schmaus (Die Welt der Slaven, I, 1956, 2, str. 216—217), R. Marinković (Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XXII, 3—4, 1956, str. 315—325) i J. Hamm (Slovo, 9—10, 1960, str. 160—166). Kompletnija bibliografija o južnoslavenskoj Trojanskoj priči može se naći na prvim stranicama ozbiljne rasprave Radmile Marinković, Južnoslovenski roman o Troji, Anali Filološkog fakulteta, Beogradski univerzitet, g. 1961, st. 1, Beograd 1962, str. 9—66.

²¹ Za našu svrhu nije potrebno dati varijante vlastitih imena u pojedinim redakcijama: bitno je da se uočila njihova vjernost latinskim osnovama i dezinencijalnim formama, očevitim pod neznatnim fonetskim promjenama ili sporadičnim pogreškama.

²² A. Wesselofsky, Die altslavische Erzählung vom Trojanischen Kriege, Archiv für slavische Philologie, X, 1887, str. 40—41. I dem, Из истории романа и повести, II, С. - Петербург 1888, стр. 98—99.

sandrida, Bovo iz Antone, Trištan — smjesti u jedno prvobitno hrvatsko-dalmatinsko područje, koje je preuzelo ove romane iz talijansko-venecijanske kulture zajedno sa tragovima venecijanske lek-sike i fonetike.²³

Danas možemo dodati i druge dokaze u prilog mišljenju Veselovskoga, da dokažemo kako srpski i bugarski tekst ovise o hrvatskom glagoljskom tekstu. Prije svega i srpski i bugarski tekst imaju termine i oblike (*dvorščina, koludrica, lanac, golija, helam, varda, tenta, rusag, urove; mudros, ludos, oblas, ovozi* itd.), iz dalmatinske ili izričito sjeverno-dalmatinske oblasti.²⁴ Zatim, bugarski tekst, uz tekstualne inovacije — u odnosu na glagoljski tekst²⁵ — retorskog i moralnog karaktera prekraja takva vlastita imena slavizirajući ih prema sugestijama narodne etimologije: Diškurdija (Gk. Dišekorda, lat. Discordia) postaje Djevoškurdija, Klitemištra (lat. Clitemnestra) postaje Kljatomeštrica, Juno — Junaa, Polidorus — Polidvoruš, a Iphigenia se transformira u Cvětana. Srpski pak tekst donosi, kako je pokazao Hamm, seriju čitanja (brojke i riječi) koja su rezultat pogrešnog načina čitanja ili pogre-

²³ Ne treba zaboraviti da je i prije venecijanskog vladanja »lingua franca« u Dalmaciji bio pretežno venecijanski govor, i da je u venecijanskoj Dalmaciji venecijanski jezik bio jezik kulture i društvenog općenja viših slojeva. Na osnovi izloženoga, fenomen palatalizacije sibilanata, koji Hadrovics u *Trojan-skoj priči* tumači kao ungarizam (vidi što o tome govori Hamm u »Slovu« cit., str. 163—164), a Ringheim kao fonetsku promjenu, svojstvenu sjeverno-grčkim dijalektima, jedan je od brojnih venetizama, koji se susreću u cijeloj literaturi, crkvenoj ili svjetovnoj, glagoljskoj ili ne, i u svim dokumentima srednjo-sjeverne dalmatinske obale, kad se god talijanska ili latinska riječ prepisuje na hrvatski. Ako se otvori ma koji glagoljski misal, nalaze se riječi kao »pištula«, »šekvencija«, vlastita imena kao Šebastijan, Avdifakš (Audifax) itd.; ako se otvori ma koja notarska knjiga, susrećemo izraze, kao »ištrument«, »tištament«, »štima« itd. Izdanje jednog fragmenta hrvatsko-talijanskog rječnika, možda iz XVI. stoljeća, napisanog u cjelini bosančicom, koje je nedavno objavio P. Baumgarten (Das Linzer kyrillische Wörterbuchfragment, Wiener Slavistisches Jahrbuch, XII/1965, str. 111—143) dopušta nam da s apsolutnom točnošću kontroliramo kako je Dalmato-Bosnac izgovarao venecijanski, i kako osjeća na venetski način izgovora talijanskog i latinskog: »diškordia«, »mižeria«, »nažo«, »kužito«, »šfaciato«, i još »kalamitožuš«, »infelikš«, »mižer«, »dedekuš«, »vešpertilio«, »laboriožuš«, »vekšo« (vexo) itd. Naravno, spisak fonetskih venetizama u spomenutom rječniku mnogo je širi i raznoličniji, pa će se isplatiti vratiti na njih u drugoj prilici.

²⁴ To je već bio primijetio u bugarskom tekstu, mada samo u letimičnom osvrtu, V. J a g i ć, (isp.: Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, I, Staro doba, Zagreb 1867, str. 98). Za srpski tekst isp. sumaran popis takvih izraza u recenziji Hamma na Ringheimovu radnju (Slovo 2, str. 55).

²⁵ S tim u vezi slažemo se s mišljenjem Radmile Marinković, o. c., str. 27 sl.

šne interpretacije jednoga glagoljskog prototipa.²⁶ Novatorsko značenje srpskoga teksta vidi se također iz toga što postoji neskladnost između teksta srpskog rukopisa i njegovih didaskalija za ilustracije (većinom neizvedene), koje su, naprotiv, češće u skladu s glagoljskim tekstovima.²⁷ To novatorstvo rezultira isto tako iz proširenja implicitnih citata iz Ovidija koji, u srpskom tekstu, za razliku od svih južnoslavenskih tekstova *Priče o Troji*, postaju gotovo doslovni. »Osobitost« u vezi s time je razlog — prema dobrim mjerilima tekstualne kritike — koji potvrđuje njegovo novatorstvo. Sa druge strane, ako je njegov redaktor bio, kako smatra Kolendić, onaj Rusko Hristoforović — sin jednog Talijana iz Beneventa, koji je služio u Dubrovačkoj kancelariji od g. 1392. do 1430, razumijemo također kako je on došao do toga da proširi — i to toliko, da ih učini skoro doslovnima — implicitne citate iz Ovidija, sadržane, kako smo rekli, i u drugim južnoslavenskim tekstovima *Priče o Troji*.

Nije tako lako reći definitivnu riječ o porijeklu srpsko-hrvatske *Aleksandride* koja je kasnije, poput srpsko-hrvatske *Priče o Troji*, prešla u Bugarsku i u Rusiju. I ovdje je niz tekstova, kroz koje se dolazi do plejade srednjovjekovnih redakcija Romana o Aleksandru, dug i složen: *Historia Alexandri Magni* Kurcija Rufa (I. st. n. e.), *Historia Alexandri Magni* Pseudo-Kallistena (III. st. n. e.), *Itinerarium Alexandri* Julija Valerija (IV. st. n. e.), *Historia Alexandri Magni, regis Macedoniae, de proeliis* natpopa Leona (X. st.). Od ovih tekstova, u različitoj mjeri i na različit način, ovise francuski prerađivači, od Alberic de Briançona do rafiniranog Gautier de Châtillona (XII. st.), koji će utjecati na razne redakcije *Aleksandride* na narodnim jezicima cijele Evrope, ne samo zapadne.

²⁶ U recenziji na Ringheima, cit., str. 53—54. Argumentacije Hamma izgledaju mi u osnovi nepobitne; mada poneka »griješka« možda to zapravo i nije, kao što je slučaj »ne kaši« (S, f. 259r), za što R. Marinković, oslanjajući se na autoritet Kolendića i Rešetara, dokazuje da je korektna forma, čak karakteristična za Ruska Hristoforovića, koji je, prema Kolendiću, navodno sastavio tekst S (isp. R. Marinković, o. c., str. 45 i Đ. S. Radojičić, Razvojni luk stare srpske književnosti, Beograd 1962, str. 29, 78).

²⁷ U ovome se moje mišljenje donekle razlikuje od R. Marinković, koja daje točan opis ovih neskladnosti između teksta i didaskalija u S (o. c., str. 32—34), tumačeći ih, ipak, u korist, ako ne S — koji je jamačno novator — barem u korist njegova antigrafata. Na tu interpretaciju utječe — čini nam se — osnovni stav autorice, koja se zajedno sa Ringheimom oslanja na srednji položaj S u odnosu na druge tekstove, da bi ga (S) predložila kao tekst najbliži južnoslavenskom prototipu.

Problem njezina porijekla krajnje je kompleksan i zato što, po sudu Radmile Marinković, koje sam rad mogao konzultirati još u kopiji otkucanoj na pisaćem stroju, postoji oko trista pedeset rukopisa toga djela, i oni u najvećem dijelu, nisu objavljeni.²⁸ Unutar tih granica možemo se usuditi predložiti samo ove temeljne odrednice: postoji bitna sukladnost između hrvatsko-glagoljske i srpske redakcije romana; jedna i druga imaju značajne dodirne točke sa srednjo-grčkom redakcijom, koja je prožeta također latinskim elementima; prema tome sve tri neposredno ili posredno potječu od jedne zapadne latinske pramatice. Ali, vrlo je teško razmrsiti odnose koji međusobno povezuju sve te tri redakcije.²⁹ Istrin, Soboljevski, Murko podržavaju neposrednu zavisnost srpsko-hrvatskih redakcija od latinske, Jagić, Veselovski, Radojičić, Marinković brane neposrednu vezu sa srednjo-grčkom redakcijom latinske *Aleksandride*. Čini se da i ovdje ima značajnu dokaznu moć način kako se pišu imena. Dakle: imena i ovdje dolaze u latinskom obliku: Vrionuš, Likaduš, Levkaduš, Kandavluš, Selevkuš, Minerva; zatim, imena iz trojanske epopeje dolaze u istom obliku i s istim glasovnim varijacijama kao u južnoslavenskoj *Priči o Troji*: Menelauš, Priamuš, Urikšeš, Pariš, Pebuš, Aciliš, Kašandra; imena koja su u grčkom završavala na *-ης*, ovdje završavaju na *-uš*: Laomeduš, Kalistenuš, Polikratuš; s obzirom na ovo posljednje zasluga je Radojičićeva što je upozorio da srednjo-grčki tekst ima *Πολυκρατούσης*, s grčkim završetkom *-ης* nadodanim na latinsko *-us*.³⁰

Fonetski tretman stranih imena, koji je u *Aleksandridi* identičan s onim u *Priči o Troji*, u romanima o Bovu i Tristanu upućuje na njihovo porijeklo sa hrvatsko-glagoljskog područja. Čini se da tomu u prilog govori jedan zadarski inventar iz 1389, u kojem se spominju neki romani, pisani dijelom »in littera latina«, dijelom »in littera sclava«, to jest glagoljicom; među njima se navodi »unus liber Alexandri parvus in littera sclava«;³¹ to bi dakle bio najstariji nama poznati južnoslavenski kodeks zapadne *Aleksandride*.

²⁸ U međuvremenu knjiga je štampana; isp. R. Marinković, *Srpska Aleksandrida. Istorija osnovnog teksta*, Beograd 1969, s. 7.

²⁹ R. Marinković daje opširan pregled literature o ovom predmetu, u o. c., str. 7—63. Upozorava na osnovnu znanstvenu literaturu također Đ. S. Radojičić, *Aleksandrida*, Enciklopedija Jugoslavije, I, Zagreb 1955, str. 59.

³⁰ Đ. S. Radojičić, o. c., str. 57.

³¹ Isp. C. Jireček, *Eine slavische Alexandergeschichte in Zara, 1389*, Archiv für slavische Philologie, XXV/1903, str. 157.

Osim toga srpski rukopis *Priče o Troji* (XV—XVI st.) sačuvan u Sofiji, o kojem smo govorili, sadrži također *Aleksandridu* i *Priču o Indiji*; Zazivanje svetog Ladislava ugarskog, koje se u njemu nalazi, otkriva da rukopis potječe od prototipa iz Hrvatskog primorja, koje je tada bilo u personalnoj uniji s mađarskom krunom.³²

Jedan i drugi roman, kako rekosmo, prelaze u Bugarsku³³ (kao i u Rumunjsku) i odande u Rusiju,³⁴ gdje počevši od druge polovine 15. stoljeća nadomještaju odnosne prijevode bizantskog porijekla. Ovdje je važno istaći kulturnu vrijednost toga prodiranja u slavenske pravoslavne zemlje. Učenjacima je poznata velika popularnost što su je u tim zemljama uživale priče o Troji i Aleksandru.³⁵ S tim pričama profana književnost, dijelom oslobođena didaktizma i prožeta radošću stvaralačkog pripovijedanja, stječe građansko pravo u slavenskom pravoslavnom srednjem vijeku, donosi mu poticaje fantastike i avanturizma, šarm fantazije, poruku slave i ljubavi. Ovdje

³² Đ. S. Radojičić, *Razvojni luk...* cit., str. 75. I za D. Pavlovića (Roman o Aleksandru Velikom u jugoslavenskoj književnosti, Iz naše starije književnosti, Sarajevo 1964, str. 47) danas je neosporno da su kako *Aleksandrida*, tako i drugi viteški romani srednjeg vijeka ušli u južnoslavenske književnosti preko glagoljaša, koji su ih bili preveli sa talijanskog ili latinskog. Od starijih znanstvenika, koji su zastupali zapadno-latinsko porijeklo južnoslavenske *Trojanske priče*, »srpske« *Aleksandride* i viteških romana, isp. M. Murko, *Geschichte der älteren südslawischen Literaturen*, Leipzig 1908, str. 95—96, 131, 142—143. M. K o m b o l u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb 1945, str. 37—39, međutim smatra da srpsko-hrvatska *Aleksandrida* potječe neposredno iz jednog grčko-bizantskog prototipa. A. N. P y p i n (*История русской литературы*, II, С.-Петербург 1911, стр. 492) držao je da su južnoslavenska *Aleksandrida*, *Priča o Troji*, *Priča o Indiji* latinsko-zapadnog porijekla.

³³ Bugarska redakcija *Trojanske priče* nalazi se u Manasijevoj Kronici Vatikanske biblioteke, sastavljenoj vjerojatno između god. 1344. i 1345. (isp.: *Летописца на Константин Манаси*, ред. И. Д у й ч е в, София 1963, стр. VII). Osim toga, jedine sačuvane bugarske *Aleksandride* srpskog su porijekla i pripadaju XV i XVI st. (isp. izabrane tekstove iz 1. i 2. redakcije u Д и н е к о в - К у е в - П е т к а н о в а, *Христоматия по старобългарска литература*, София 1961, стр. 185—200).

³⁴ Južnoslavenska *Trojanska priča* stiže u Rusiju u drugoj polovini XV st. i zamjenjuje u »Kronografima« prethodne redakcije bizantskog porijekla, u formi kako se nalazila u Kronici Malale. U isto doba stiže u Rusiju i »srpska« *Aleksandrida*, koja zamjenjuje *Aleksandridu* Pseudo-Kallistena bizantske redakcije, poznatu u Rusiji već od XIII st. Isp. A. H. П ы п и н, I, с., A. С. О р л о в, *Переводные повести феодальной Руси и Московского Государства XII—XVII вв.*, Ленинград 1934, стр. 11—22, i raspravu Л у р ь е, *Александрия* (ред. Ботвинник, Лурье, Творогов), Наука, Москва 1965, стр. 77.

³⁵ Već je J a g i ć (*Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* cit., str. 95—96) bio potcrtao utjecaj romana o Aleksandru u bugarskoj narodnoj književnosti. Što se tiče Srbije, isp. D. Pavlović, *Roman o Aleksandru Velikom...* cit., str. 48—49. Za Rusiju vidi citiranu raspravu Lur'e, *passim*.

postaje relevantan prinos zapadnokulturnih elemenata. Prije svega odjeci feudalnih običaja, možda najmanje prihvatljivi za slavenski Istok: dvorske hijerarhije, turniri, lov s kragujem, bojevi, viteška služba na dvoru i na bojnopolju, da bi se stekla čast. Zatim, upravo osjećaj časti: čast i sramota pokreću trojanske događaje; čast oblikuje lik Aleksandra, lukava u boju, milosrdna prema pobijeđenima, strašna prema izdajicama. Na kraju kult žene, »gospožde«, »dame«. Ima još traga srednjovjekovne (i ne samo srednjovjekovne) antifeminističke polemike kako u priči o Aleksandru, tako i u priči o Troji: ona je bila suviše jaka i na Istoku (prisjetiti se *Slova o zlych ženščinach*) i na Zapadu (»Causa rei talis, Femina fatalis, meretrix fuit exitialis, Femina feta malis«), a da bi mogla biti najednom pobijeđena. Naprotiv, u ovim romanima žena doživljava idealizaciju u duboko čovječnim likovima kao što su Olimpijada, Roksana, Poliksena. Poliksena neće da preživi ljubljenog Ahila, Roksana neće više roditi, kao u Pseudo-Kallistenu, nasljednika Aleksandru, nego će se ubiti, pošto je on umro, njegovim mačem. Doživljaji Troila i Brizeide (na Zapadu nanovo opjevani od Boccaccia, Chaucera, Shakespeara) i Parisa i Helene, protkani nježnošću, pakosnim udvaranjem, fatalnim podlijeganjem, rascvjetavaju se u nesputanim oblicima, gdje se ipak javlja jedna nova, integralno ljudska dimenzija ljubavi. U tomu oba romana nagovješćuju motive, koje će južnim i istočnim Slavenima na izrazitiji način donijeti viteški romani francuskog i bretanjskog ciklusa.

Recimo odmah da zapadni viteški ciklusi dospijevaju u slavenske zemlje u kasnim prijevodima, u stihu ili u prozi, gdje epski element uzmiče na račun avanturističkog, koji manje-više oskudijeva ideološko-kulturnim elementima a sav je konstruiran na bazi čudesnoga i patetičnoga. Usredotočimo nanovo svoju pažnju na južnoslavenske zemlje. Jireček pruža dragocjeni onomastički materijal prema kojem možemo slijediti širenje takozvane »matière de France« u Dalmaciji možda već od XII stoljeća, no sigurno u razdoblju od XIII do XV stoljeća, kada kod njih postaju obična imena paladina opjevanih u »chansons de geste.³⁶ Juraj Matijašević (Giorgio Mattei) u XVIII st. spominje dubrovačku kroniku iz XIV stoljeća u kojoj se pripovijeda kako je Rolando g. 782. (dakle četiri godine poslije Roncevala) spasio Dubrovnik od Saracena Spuzente (Smrdodah); u vezi s tim

³⁶ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens...*, Wien 1901—1904, I, str. 68, II str. 39, 49, 64, III, str. 46, 55, citiran u M. Deanova, *Ancien contacts entre la France et Raguse*, Zagreb 1950, str. 119.

dogadajem iduće godine su navodno podignuta u Dubrovniku dva kipa: jedan Orlandov, a drugi pobijeđenog Saracena (zapravo spominje se jedan Orlandov kip u Dubrovniku već g. 972).³⁷ Poslije su u Dalmaciji poznati također vitezovi okruglog stola. U već navedenom zadarskom inventaru iz g. 1389. spominje se »unus Rimancius Febi in littera latina . . . unus Rimancius Princevalis in littera latina . . . Item unus Rimancius parvus Tristani. Item unus Rimancius, scriptus partim in latino et partim in sclavo«. ³⁸ Isto se tako, no u manjoj mjeri, imena Tristana i Izolde (Ižota, Ežota, Ježota) pojavljuju među stanovnicima Dalmacije.³⁹ U petnaestom i šesnaestom stoljeću, napokon, Dalmaciju poplavljuju zakašnjeli drugorazredni talijanski spisi srednjovjekovne viteške književnosti (*I Reali di Francia*, *Guerin Meschino*, *Bovo d'Antona*) i nove epske poeme talijanske renesanse.⁴⁰ Uprkos navedenoj dokumentiranoj ekspanziji zapadne viteške književnosti u Dalmaciji, na srpsko-hrvatskom području ne nalazimo nikakav prijevod niti pravu preradu zapadnog viteškog materijala,⁴¹ iako postoje tragovi utjecaja takva materijala na srpsko-hrvatsku narodnu poeziju.

Srbin Banašević smatra čak da je cijeli Kosovski ciklus postavljen na vodećim motivima »Chanson de Roland.⁴² Unatoč opreznosti kojom se mora govoriti o genetskim odnosima motiva i situacija narodne epike (druge stvari, na primjer u Markovu ciklusu, podsjećaju na elemente bizantske ili germanske epike), Banaševićevu tezu nije lako pobiti »in toto«. Osim toga njegova se zasluga sastoji u

³⁷ M. Deanović, o. c., str. 117—118.

³⁸ U C. Jireček, Eine slavische Alexandergeschichte in Zara 1389 cit., str. 157.

³⁹ Đ. S. Radojičić, Der Roman von Tristan und Isolde in der altserbischen Literatur, Die Welt der Slaven, 1956, I, 2, str. 178—179.

⁴⁰ M. Deanović, op. cit., str. 121—122.

⁴¹ Osim ako stvarno ne treba smatrati kao izvor ruskog *Bova* hrvatski prijevod knjige *I reali di Francia*, sačuvan u biblioteci franjevaca u Dubrovniku, koji je Jagić bio pripisao otprilike XVIII st., i koji Kuz'mina prenosi na XVI st., nalazeći k tomu znatna podudaranja između tog prijevoda i jednog ruskog *Bova* iz XVIII st., koji je već bio istakao Veselovski; isp. В. Д. Кузьмина, Из истории хорватско-русских литературных связей в XVI—XVII столетиях (русские редакции повести о Бове и хорватский текст »Королевичей Франции«), Труды отдела древнерусской литературы, XXIV, 1969, стр. 180—182. Ovaј предмет treba dublje proučiti.

⁴² N. Banašević, O postanku i razvoju Kosovskog i Markova ciklusa, Beograd 1936, poseban otisak iz Srpskog književnog glasnika, knj. XLVII, br. 7—8. str. 14—16; idem, Les chansons de geste et la poésie épique yougoslave, Le moyen-âge, 1960, br. 1—2, str. 121—141.

tome što je upozorio na jasnu derivaciju iz romana o Tristanu, koja se nalazi u narodnoj pjesmi Kanjoš Macedonović, koja, prema Ljubiši, potječe iz XV. st.⁴³

Ipak, da su na hrvatsko-srpskom jeziku postojali i viteški romani zapadnog porijekla svjedoči jedan bjeloruski rukopis iz Poznania iz 16. st. U njem između ostaloga nalazimo i *Повесть о витезях с книг сербских*, gdje se priča o Tryščanu, Ancalotu i Bovu.⁴⁴

Teško je točno datirati ovaj rukopis. On se, približno, može pripisati, prema podacima Lihačeva i Kuz'mine,⁴⁵ posljednjim decenijama 16. stoljeća. Oni su pokazali da je već od g. 1590. bilo ruskih imena uzetih od lica iz romana *Bovo iz Antone*, dok je Unbegaun našao da i rusko-engleski rječnik liječnika Marc Ridleya, koji je bio sastavljen prije svršetka XVI st., sadrži riječi koje su svakako uzete iz ruskoga *Bova*. Tako imamo na istočno-slavenskom području dva romana — o Bovu i o Tristanu — koji potječe od južnih Slavena. Roman o Tristanu nalazi se samo u bjeloruskom Poznanijskom rukopisu, a roman o Bovu je zastupljen kako u bjeloruskom Poznanijskom rukopisu, tako i u dugom nizu rukopisa na velikoruskom jeziku od XVI st. na dalje. Veselovski (1880) i Brückner (1886),⁴⁶ slijedeći sugestiju »s knjig serbskih« sadržanu u naslovu dvaju bjeloruskih romana, pronašli su da se u njima nalaze leksički i sintaktički ostaci iz srpsko-hrvatske matice. No, u isto su vrijeme našli u njima i seriju venetizama, na temelju kojih su zaključili da bi oba bjeloruska romana morala potjecati, preko srpsko-hrvatskoga posredništva, od talijan-

⁴³ N. Banašević, *Od Tristana do Kanjoša*, Prilozi, XXIV/1958, sv. 1—2, str. 5—16.

⁴⁴ Isp. A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus*, Archiv für slavische Philologie, IX, 1886, str. 345—391; izdanje je priredio A. H. Веселовский, *Из истории романа и повести*, Санкт-Петербург, 1888, Приложение, стр. 1—172.

⁴⁵ Isp. B. O. Unbegaun, *Le conte de Bova korolevič et le vocabulaire russe*, *Analecta slavica*, Amsterdam 1955; na str. 41. citira Lihačeva i Kuz'minu. Iz studija Kuz'mine, isp.: *Повесть о Бове-Королевиче в русской рукописной традиции XVII—XIX вв. Старинная русская повесть* (ред. Гудзий), Москва-Ленинград 1941, стр. 83—134; *Французский рыцарский роман на Руси, Украине и Белоруссии* («Бова» и «Петр Златые ключи»), *Славянская филология*, II, Москва 1958, стр. 355—396; *Рыцарский роман на Руси. Бова, Петр Златых ключей*, Москва 1964.

⁴⁶ A. H. Веселовский, u poglavlju *Памятники литературы повествовательной*, dodanom drugom izdanju *Истории русской словесности* Галахова, С. — Петербург 1880, стр. 394—517, posebno vidi str. 452. i sl., i kasnije u *Из истории романа и повести*, II, cit., str. 126—127; A. Brückner, op. cit., str. 385—386.

sko-venetskih originala.⁴⁷ Što se tiče *Bova* Veselovski je utvrdio u knjizi *Pija Rajne I Reali di Francia* (Bologna 1872) venetski tekst u stihovima iz 14. st. od koga je morao proisteći slavenski *Bovo*: vlastita se imena savršeno podudaraju: it. *Blondoja/b.r. Blandoja*; it. *Dan Albrigo/b.r. Dan Albrygo, San Simon/ Svjatyj grad Semion, Lucafer/ /Lukaper, Druxiana/Družnenna ili Druževna*, čak i čitave fraze i kliše uzrečica često su vjerno reproducirani. Što se tiče *Tristana* Brückner je mogao konfrontirati jedino izdanje talijanske *Tavola ritonda* koje je tada postojalo (Polidorijevo, 1864) s rezultatima koji nisu bili dovoljni da se utvrde tekstualna podudaranja. Najnoviji rad Daniele Branca, *I romanzi italiani di Tristano e la Tavola ritonda*,⁴⁸ omogućuje nam da konstatiramo, da se prve dvije trećine bjeloruskog *Tristana* savršeno podudaraju s venetskim *Tristanom* iz Bečke narodne biblioteke (XV. st.). Tretman vlastitih imena i ovdje je identičan s onim u glagoljskim pričama o Aleksandru i o Troji: Artuš (Artius), Meliaduš (Meliadus), Londreš (Londres), Palamidež (Palamides), Bleriž (Bleris ili Blioberis), Seguradež (Segurades), kao Priamuš, Mene-lauš itd.; osim toga, Trištan, Jaštor (Astor), kao Polineštor; Ižota kao Brižeida; Peremont (Feramonte), Peliš (Felis), kao Prižia i Pebuš. To je značajno da se, s jedne strane, odredi mjesto porijekla slavenskih viteških romana na dalmatinskoj obali, i s druge strane da se utvrde talijansko-venetski pređi od kojih oni potječu. A propos ovih veza nije beskorisno napomenuti da talijanska »Isotta« postaje na dalmatinskoj obali »Ižota«, kada je u venecijanskom izgovoru već bila postala »Ixota«: zato se Isotta iz Ferrare, supruga Stefana II Frankopana (+1456), u dokumentima uvijek pojavljuje kao »Izota«.⁴⁹

Na istočno-slavenskom području roman o Tristanu umire bez potomstva u bjeloruskom rukopisu iz Poznanja. Dvorski i viteški sadržaj romana mora da je bio malo kongenijalan ukusu ruskih čitalaca, kao što je morao biti neshvatljiv motiv fatalne ljubavi koji progoni i zanosi protagonistu priče. Ona nam odaje, u bjeloruskom ruhu, redakciju koja, pod istrošenim ritualom viteških običaja, poka-

⁴⁷ Argumentacije Brücknera, da dokaže potjecanje ruskog *Bova* iz Italije preko srpsko-hrvatskog područja, smatrane su i danas nenadmašenim od strane R. Greve, u *Studien über den Roman Buovo d'Antona in Russland*, Berlin 1956, str. 5.

⁴⁸ Olschki, Firenze 1968; neka se isporede naročito pregledne tablice, str. 49—61. Ali morat ćemo se uskoro vratiti na ovaj problem u jednoj predstojećoj radnji.

⁴⁹ Isp. Đ. S. Radojičić, Istočna i zapadna komponenta starih južno-slovenskih književnosti, Glas SAN, CCLVI, 12, str. 10.

zuje više barbarski svijet, u kojem se arturijanske fantazije rađaju, nego dekadentni dvorski ambijenat u kojem one umiru. U Rusiji se možda nalaze tragovi prolaska Tristana, ali ne bjeloruskog Tristana. A najvažniji dokaz za to bio bi ruski roman o Vasiliju zlatokosom, za koji je međutim pred deset godina (1959) Vaillant dokazao da je također došao sa srpsko-hrvatskog područja.⁵⁰ Neka mi bude dopušteno primijetiti, da u njem oblik određenih imena — kao što su Karlus i Polimestra — s jedne strane, doduše, upućuju na latinski ili romanski prototip, no u isti čas, budući da nema palatalizacije sibilanata, pokazuju da on nije bio mletački (venetski). Neuporedivo veći uspjeh imao je u Rusiji roman o Bovu;⁵¹ roman prenatrpan, nepovezan, bez psiholoških dimenzija, bez znatnih tragova viteške ideologije, bez isticanja ljubavnog elementa; roman koji se održava na bazi avanturističke fabule i na smjesi kričavih boja čudesnoga, monstrozna i nasilnoga, od čega ostaje pošteđen tek poneki labilni epski motiv i poneki časoviti bljesak ljubavi (isp. Bova koji polazi »na delo ratnoe i smertnoe« pošto ga je Druževna poljubila na usta, oči i uši).⁵² Bovo je ušao u rusku narodnu poeziju kao ruski junak i, zajedno sa svojim ostalim drugovima u pustolovini, nadahnuo rusku umjetničku poeziju osamnaestog i devetnaestog stoljeća,⁵³ ostavio je tragove i u neslavenskih naroda Rusije.⁵⁴ No to je već jedan Bovo koji je potpuno slaviziran, koji ima iste dimenzije kao i ostali junaci ruskih bilina.

A sada je potrebno donijeti zaključak o ulozi što ju je imala hrvatska glagoljska književnost, ili bolje rečeno hrvatsko glagoljsko područje, u ostvarivanju međusobnih kulturnih odnosa između zapadne i istočne Evrope. Na religiozno-konfesionalnom polju hrvatski su glagoljaši nastupili kao nosioci ideala univerzalnosti. Taj ideal izvire iz smisla ćirilo-metodske misije, koji su ostali Slaveni iz različitih razloga bili izgubili. Na književnom polju oni su prenosili, najprije na slavensko-balkansko a zatim na istočno-slavensko područje,

⁵⁰ L'histoire de Basile aux cheveux d'or, prince tchèque, Prilozi, 1959, 3—4, str. 237—240.

⁵¹ Isp. o ruskom *Bovu* Orlova, o. c., str. 146 sl.

⁵² Citat pripada ruskoj redakciji *Bova*, kako se nalazi u tekstu navedenom od И. К. Гудзия, Хрестоматия по древней русской литературе XI—XVII вв., Москва 1947, стр. 432.

⁵³ Isp. R. Greve, o. c. str. 27—50 (utjecaji ličnosti *Bova* na narodnu poeziju) str. 50—68 (uspomene *Bova* u umjetničkoj poeziji).

⁵⁴ Isp. M. Vasmer, Eine Spur des Buovo d'Antona bei den Wogulen, Zeitschrift für slavische Philologie, 1961, str. 28—32.

djela svjetske i svjetovne književnosti, koja, nadmašujući golu srednjovjekovnu didaktiku, udaraju temelje novim humanističkim pogledima na književnost i, kroz književnost, na život. Tako je jedna periferijska i provincijalna zona slavenskoga juga pronalazila načina da se aktivno uključi u povijest Evrope i da pomaže tkati ono tkivo — tkivo međusobnih odnosa, po kojima Evropa nije samo geografski pojam nego i kulturna stvarnost.